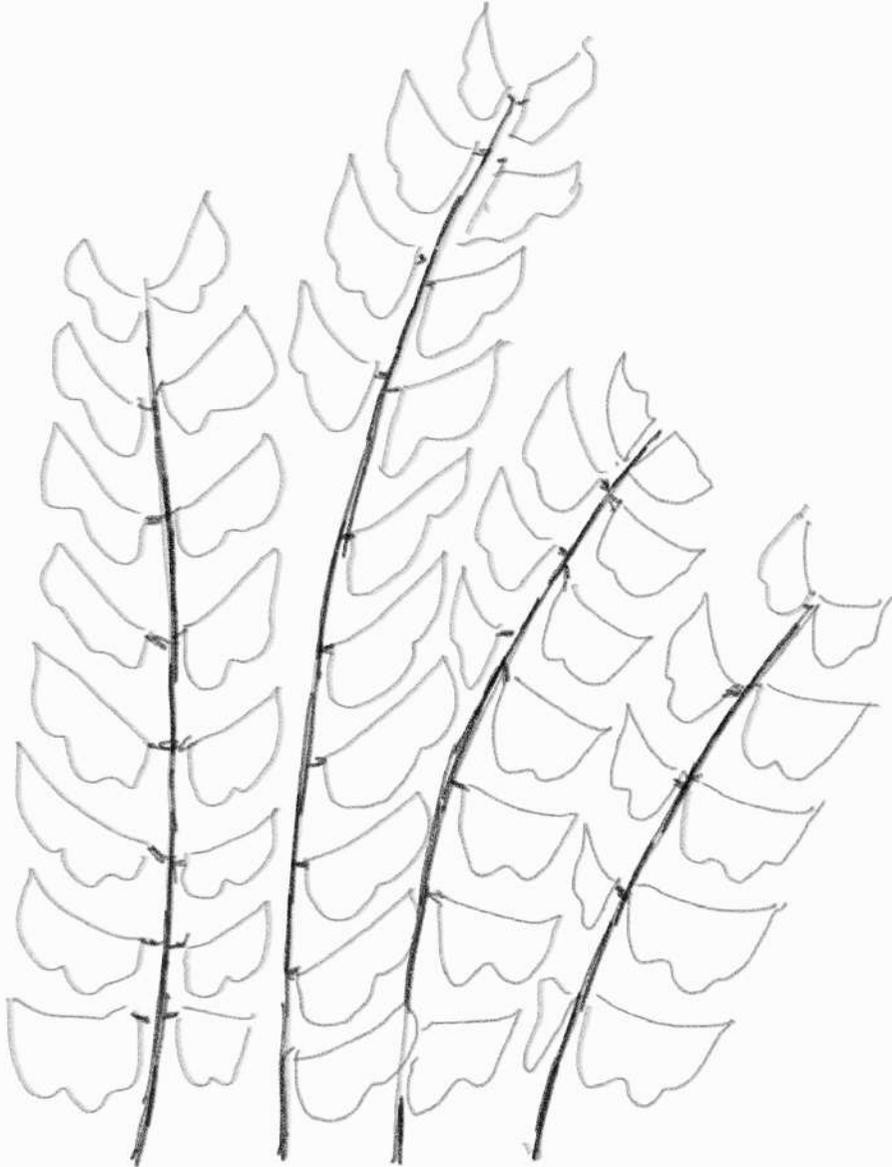

बानाने सांगितलेली मेळघाटची गोष्ट

शब्द व चित्र
पियुषा प्रमोद जगताप

केवळ जिच्यामुळेच हे सर्व शक्य आहे त्या आईस...

माझं नाव 'बाना'!

कोरकू भाषेत अस्वलाला बाना म्हणतात! माझं नावही तेच! माझ्या घरात अर्थात मेळघाटच्या जंगलात तुमचे स्वागत आहे...

मी इथला मूळ रहिवासी. तसे माझे अनेक इतर मित्र-मैत्रिणी इथे राहतातच, पण मी मात्र थोडा वेगळा! मेळघाटात लोक वाघाला घाबरत नसतील इतके मला घाबरतात. माझी चाहूल लागली की सावध होतात. पण आज मात्र मी आलो आहे तुमचा मित्र बनून... माझी आणि माझ्या या घराची, या मेळघाटच्या जंगलांची, त्यात दडलेल्या रहस्यांची गोष्ट सांगायला...

चला तर मग...

तुम्हाला मेळघाटाची सैर करून आणतो...

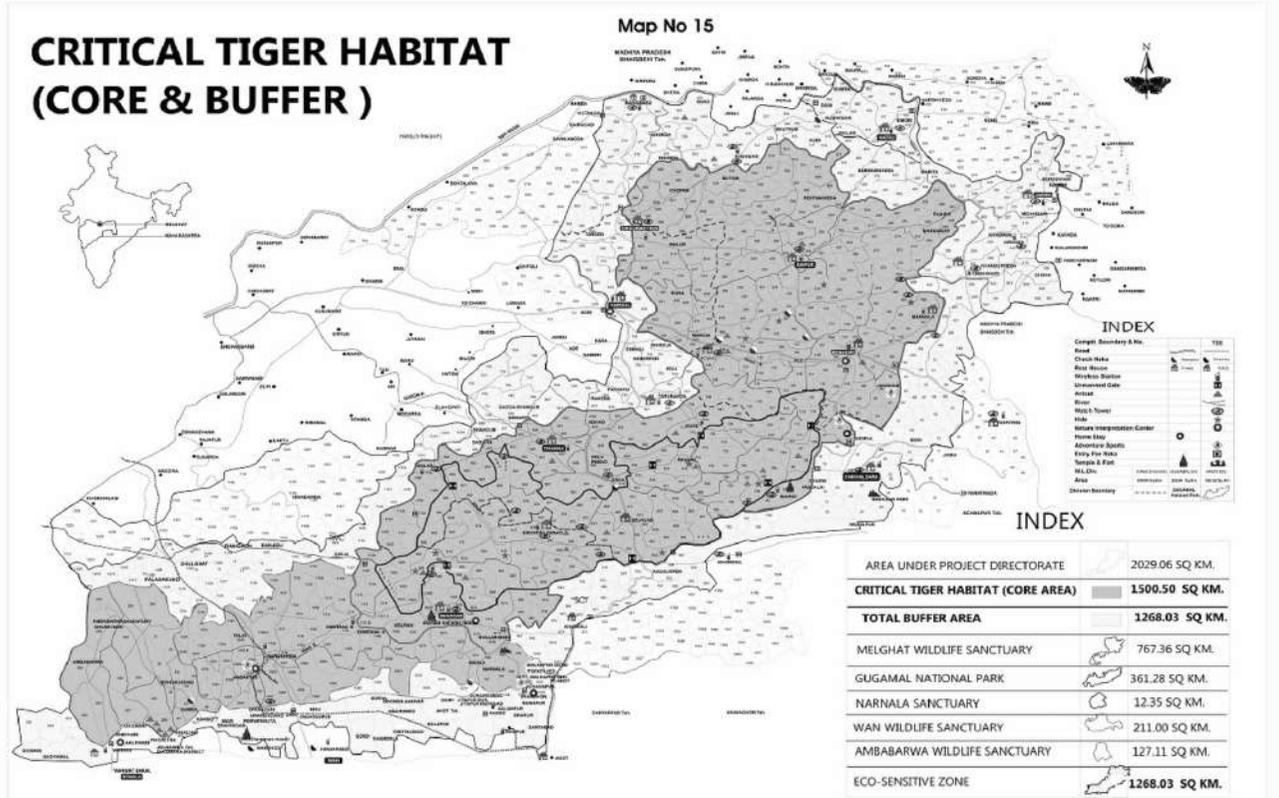
SHRIPATI

हा मेळघाटचा नकाशा!

सातपुडा-मायकाल पर्वतराजीत तापी खोऱ्याच्या दक्षिणेकडील हा भाग. दऱ्या-खोऱ्यांनी आणि घनदाट जंगलांनी नटलेला. सिपना, गडगा, डोलार, वान, सापन अश्या अनेक नद्या आमच्या जीवनदायिनी.

यातल्या आतल्या भागाला कोर (core area) अर्थात गाभा क्षेत्र म्हणतात. घरात देवालय असावं असे हे क्षेत्र. या 1500 चौरस किलोमीटर गाभा क्षेत्रात निबिड मनुष्यरहित अरण्य असणे अपेक्षित आहे. परंतु अपवादात्मक परिस्थितीत अद्यापही येथे काही गावं आणि मनुष्य वस्ती आहे. बाहेरच्या भागाला बफर क्षेत्र म्हंटलं जातं. घराचं अंगण असावं असा हा एकूण 1268 चौ.किमी भाग. या क्षेत्रात अनेक गावं वसलेली आहेत.

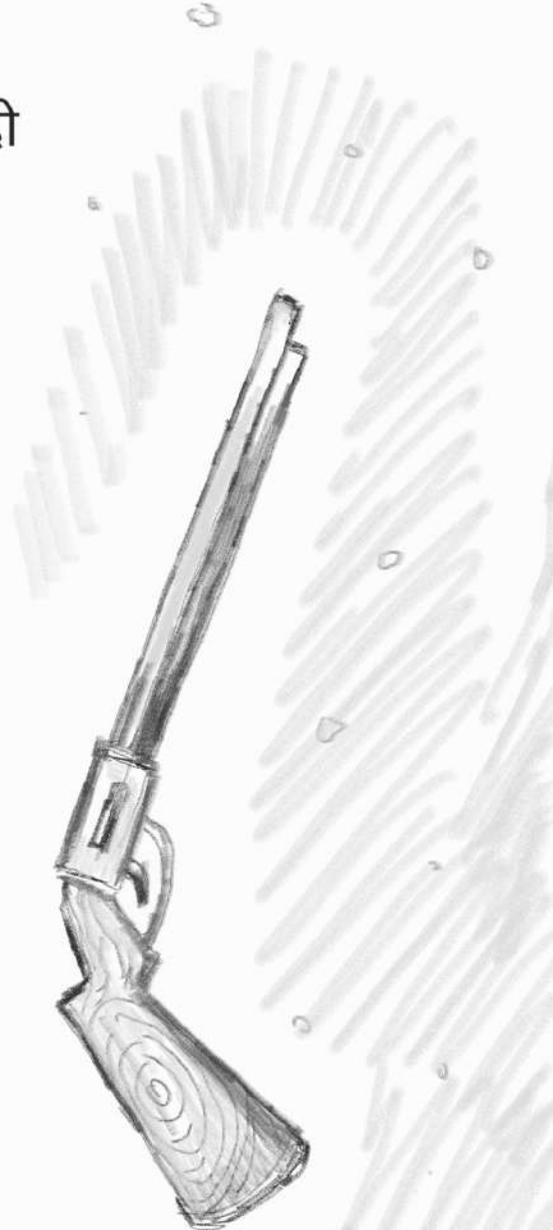
बफर भागातिला जंगलांचा उपभोग मनुष्य आणि आम्ही वन्यप्राणी दोघेही घेत असतो. गाभा क्षेत्रातील गावांना ऐच्छिक पुनर्वसन करायची संधी मिळते. त्यात माणसाचा आणि जंगलांचा मोठा फायदा होऊ शकतो.

आता थोडासा इतिहास...

या जंगलांवरून अनेक राजवटींच्या सावल्या सरकल्या. त्यात सम्राट अशोक, मुघलांना पासून ते अगदी अलीकडे आलेल्या ब्रिटिशांनी या वनांवर सत्ता गाजवली. तात्या टोपे या जंगलातून वावरल्याचे पुरावे आहेत.

सगळ्यात जास्त ठसे या वनांवर राहिले ते या ब्रिटिशांचेच! उत्तम दर्जाच्या सागवानासाठी आणि शिकारीच्या खेळासाठी माझं घर अगदी पिंजून निघालं. परिणामी साग प्रजाती जास्त असलेली जंगलं इथे लावण्यात आली. शेवटी 1973 मध्ये भारतातल्या पहिल्या नऊ व्याघ्र प्रकल्पांपैकी मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प घोषित झाला आणि लगोलग 1974 मध्ये पहिली-वहिली व्याघ्र संरक्षणाची योजना येथे राबवण्यास सुरवात झाली. त्यानंतरही अनेक स्थित्यंतरं या माझ्या घराने आज पर्यंत पहिली. मग त्यात 2010 मध्ये बफर क्षेत्राची अधिसूचना असो किंवा 2016 चे पर्यावरण संवेदनशील क्षेत्राचे सीमांकन असो. मेळघाटच्या इतिहासात इथली जंगलं आणि आमचा अधिवास जतन करण्यासाठीची धडपड केवळ मागच्या अर्ध शतकाचीच!

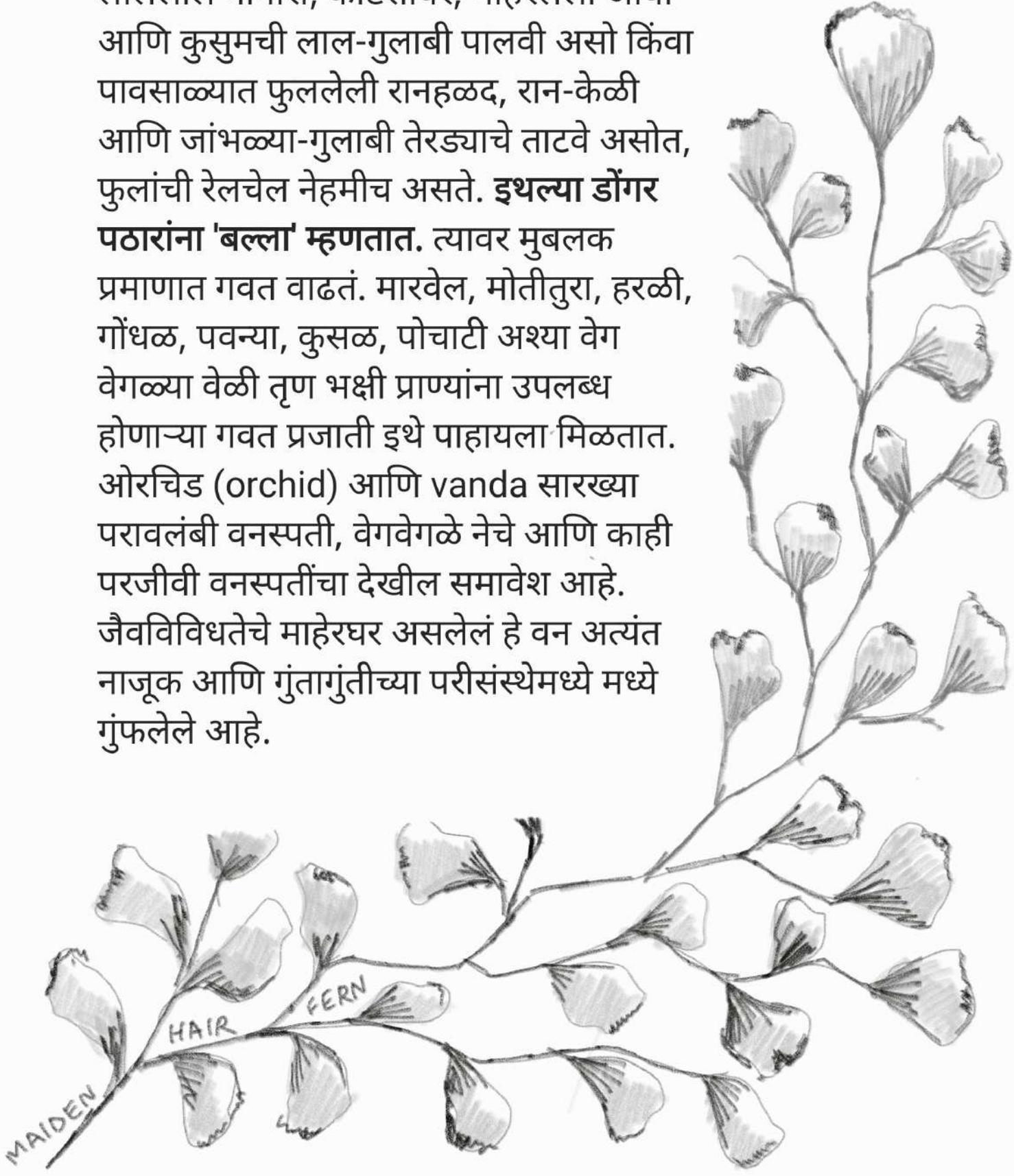

प्रत्येक ऋतूत हे जंगल वेगवेगळं
दिसतं...

सागवान अर्थात कोरकू भाषेत
'सिपना' (हे इथल्या प्रमुख नदीचंही
नाव आहे) ही इथली प्रमुख वृक्ष
प्रजाती. त्याच्या सोबत दिमाखात उभी
असणारी हलदु, ऐन/सजड, सालई,
दुधी, मोईन, रोहिणी, कढई, कुसुम,
अर्जुन, अंजन, मोहा, खडका, आंबा
असे अनेक वृक्ष. बहुतांशी ही सगळी
झाडं हिवाळ्याच्या शेवटी शेवटी
आपली पानं त्यागतात. पानझडीच्या
जंगलांची ही खासियत! त्याला आंबा-
अर्जुन यासारखी काही सदाहरित झाडं
अपवाद आहेत. हिरवंकंच दिसणारं
आणि पावसाळ्यात उन्हाचा
कवडसादेखील जमिनीवर पडू न देणारं
हे माझ्या घराचं छप्पर, उन्हाळ्यात
मात्र एकदम नाहीसं होतं. त्यावेळी
आम्हाला आसरा असतो तो या
सदाहरित वृक्षराजींचा! या प्रत्येक
झाडाची वैशिष्ट्ये, त्यांचं फुलणं,
फळणं, नवी पालवी, सगळंच अगदी
अनोखं असतं.

भर उन्हाळ्यात झाडांचे केवळ सापळे शिल्लक असतांना पर्ण विरहित पांढऱ्या शुभ्र फुलांनी नटलेली दुधी, भीरा, तिवस, केशरी पळस, लालेलाल पांगारा, काटेसावर, मोहरलेला आंबा आणि कुसुमची लाल-गुलाबी पालवी असो किंवा पावसाळ्यात फुललेली रानहळद, रान-केळी आणि जांभळ्या-गुलाबी तेरड्याचे ताटवे असोत, फुलांची रेलचेल नेहमीच असते. इथल्या डोंगर पठारांना 'बल्ला' म्हणतात. त्यावर मुबलक प्रमाणात गवत वाढतं. मारवेल, मोतीतुरा, हरळी, गोंधळ, पवन्या, कुसळ, पोचाटी अश्या वेग वेगळ्या वेळी तृण भक्षी प्राण्यांना उपलब्ध होणाऱ्या गवत प्रजाती इथे पाहायला मिळतात. ओरचिड (orchid) आणि vanda सारख्या परावलंबी वनस्पती, वेगवेगळे नेचे आणि काही परजीवी वनस्पतींचा देखील समावेश आहे. जैवविविधतेचे माहेरघर असलेलं हे वन अत्यंत नाजूक आणि गुंतागुंतीच्या परिसंस्थेमध्ये मध्ये गुंफलेले आहे.

मोहात पाडणारा 'मोहा'

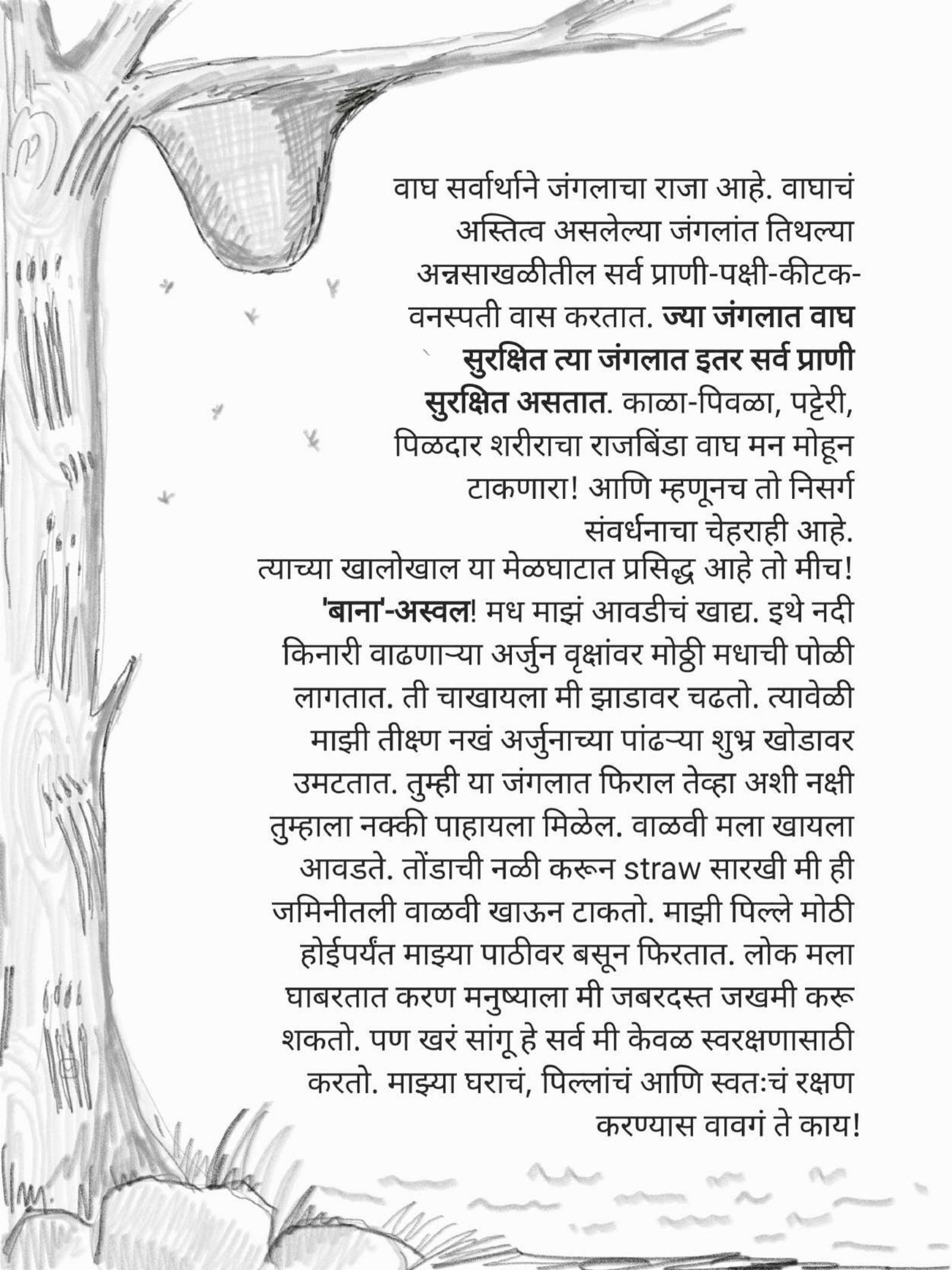
हा इथला प्रमुख वृक्ष. आदिवासी बांधवांचा कल्पतरू! येतांना रास्ता दुतर्फा दिसणाऱ्या शेतात एकेकटे उभे हे भव्य वृक्ष तुम्ही पाहिले असतीलच. हीच ती परमेश्वरतुल्य मोहाची झाडं. हिवाळ्यात निष्पर्ण होणारी ही डेरेदार झाडं वसंतात मात्र अगदी रूप पालटतात. नाजूक मांसल पिवळट पांढऱ्या गोंड फुलांनी बहरून जातात. फुलांचे हे घोंस रात्री जमिनीवर सडा घालतात. या फुलांसाठी केवळ माणसाचं नाही तर वन्यप्राणीदेखील गोळा होतात. माझीही ही आवडती फुले. फक्त माझीच नाही तर हरणं, माकडं, खारी आणि तऱ्हे तऱ्हेच्या पक्ष्यांची या मोहाच्या हंगामात अगदी चंगळ असते. आदिवासी आधी ही फुले आणि मग मोहचं बीज म्हणजे 'टोळंबी' गोळा करतात. टोळंबीचं तेल वापरतात. प्रत्येक परिवाराची झाडं ठरलेली. कधी फुले वेचयला सोप्यं जावं म्हणून झाडाखाली आग लावतात आणि विसरून जातात. मग ती जंगल जाळते. या फुलांना वर्षभर आंबवून दारू तयार केली जाते. इथल्या संस्कृतीचाच तो एक भाग. दिवसभर काबाडकष्ट केलेली ही माणसं या मोहाच्या मोहात पडून सायंकाळी झुलली नाहीत तर नवलच!

आता माझ्या हिरव्या सवंगाड्यांनानंतर भेटूया माझ्या प्राणी मित्रांना...

एकूण 34 प्रजातींचे सस्तन प्राणी मेळघाटच्या जंगलात राहतात. त्यात इथल्या क्वचित दिसणाऱ्या पण ज्याचं अस्तित्व सतत जाणवतं आशा 'कुला मामाचा' अर्थात पट्टेरी वाघाचा देखील समावेश होतो. अन्न साखळीतील हा सगळ्यात वरचा प्राणी. त्याच्या नुस्त्या येण्याने जंगल दणाणून जातं. वाघ वावरत असल्याची घोषणा माकडं आणि हरणं सगळ्या प्राणीमात्रांना करून देतात. सांबर, चितळ, भेडकी (बार्किंग डियर किंवा 'भुंकणारं हरीण'), चौसिंगा, सपाट क्षेत्रात राहणारी काळवीटं ही इथली प्रमुख हरणं. त्यांच्याच सोबत गवत खाणारे अर्थात तृण-भक्षी प्रमुख प्राणी म्हणजे गवे (बायसन/गौर), नीलगाय आणि ससे. उत्तम गवत असेल तर हे प्राणी फोफावतात आणि मग त्यांच्यावर अवलंबून असणारे मांसभक्षी वाघ, बिबटे, रान-कुत्री(ढोल) आणि रान-मांजरी. यांच्याचबरोबर आम्ही 'सर्व-भक्षी' अर्थात omnivores देखील वावरतो. त्यात मी स्वतःबद्दल थोडं विस्तृत संगणारच आहे. पण कमी लोकांना माहित असलेले उदमांजर, चांदीअस्वल (rattle), कोल्हे, लांडगे, तरसही इथे राहतात.

वाघ सर्वार्थाने जंगलाचा राजा आहे. वाघाचं अस्तित्व असलेल्या जंगलांत तिथल्या अन्नसाखळीतील सर्व प्राणी-पक्षी-कीटक-वनस्पती वास करतात. ज्या जंगलात वाघ सुरक्षित त्या जंगलात इतर सर्व प्राणी सुरक्षित असतात. काळा-पिवळा, पट्टेरी, पिळदार शरीराचा राजबिंडा वाघ मन मोहून टाकणारा! आणि म्हणूनच तो निसर्ग संवर्धनाचा चेहराही आहे.

त्याच्या खालोखाल या मेळघाटात प्रसिद्ध आहे तो मीच!

'बाना'-अस्वल! मध माझं आवडीचं खाद्य. इथे नदी किनारी वाढणाऱ्या अर्जुन वृक्षांवर मोठ्ठी मधाची पोळी लागतात. ती चाखायला मी झाडावर चढतो. त्यावेळी माझी तीक्ष्ण नखं अर्जुनाच्या पांढऱ्या शुभ्र खोडावर उमटतात. तुम्ही या जंगलात फिराल तेव्हा अशी नक्षी तुम्हाला नक्की पाहायला मिळेल. वाळवी मला खायला आवडते. तोंडाची नळी करून straw सारखी मी ही जमिनीतली वाळवी खाऊन टाकतो. माझी पिल्ले मोठी होईपर्यंत माझ्या पाठीवर बसून फिरतात. लोक मला घाबरतात कारण मनुष्याला मी जबरदस्त जखमी करू शकतो. पण खरं सांगू हे सर्व मी केवळ स्वरक्षणासाठी करतो. माझ्या घराचं, पिल्लांचं आणि स्वतःचं रक्षण करण्यास वावगं ते काय!

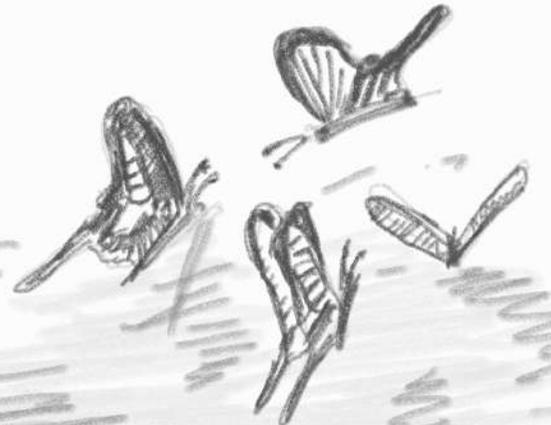
असाच स्वसंरक्षणात तरबेज पण पहिलं तर अगदीच नाजूक असा एक कीटक या जंगलांना सुशोभित करत असतो. त्याचे रंगबिरंगी पंख आणि त्याच्या जलद हालचाली अगदी आकर्षक असतात.

ओळखलंत का? हीच ती इटूकली-पिटुकली **फुलपाखरं!**

तब्बल 125 प्रजातींची फुलपाखरं येथे आढळतात. त्यांची गंमतीशीर नावं देखील आहेत. Stripped Tiger नावाचं एक फुलपाखरू हुबेहूब वाघाच्या पट्ट्यांसारखं दिसतं. तर दुसरं एक common leopard बिबट्याच्या ठिपक्यांशी साधर्म्य सांगतं! प्रत्यक्षात लाजाळू असणारे वाघ किंवा बिबटे तुम्हाला या जंगल सफारीत दिसो न दिसो, पण हे tiger आणि leopard मात्र नक्की दिसणार. पावसाळ्यानंतर जेव्हा रंगबिरंगी झेनिया आणि गवत फुलांचे ताटवे इथे फुलतात तेव्हा त्यावर झोके घेणारी ही निळी, काळी, पिवळी, केशरी, लाल, बहुरंगी फुलपाखरं अत्यंत नयनरम्य दिसतात...

फुलपाखरांचा विचार केला की फुलं
 आठवतात, पण केवळ फुलांमधल्या
 मधुरसाने त्यांची सूक्ष्म अन्न पदार्थांची
 निकड पूर्ण होत नाही. तुम्ही जर
 मेळघाटात वाहणाऱ्या असंख्य नदी-
 नाल्यांजवळ बारकाईनं पाहिलं तर ही
 फुलपाखरं झुंडीने ओलसर ठिकाणी
 गोळा झालेली पाहायला मिळतात
 (यालाच **mud-puddling** असं
म्हणतात) किंवा त्याहीपेक्षा अधिक
 प्रजातींची फुलपाखरं नासलेल्या
 फळांवर, कुजणार्या विष्टेवर किंवा मृत
 जनावरांवरही गोळा होतात. फुलांत
 नसलेले क्षार आणि नत्रयुक्त पदार्थ त्यांना
 यातून मिळतात. यांचे प्रमुख भक्षक
 म्हणजे पक्षी. अंडी, आळई, कोष आणि
 फुलपाखरू या जीवन अवस्थांमध्ये
 शिकार होण्यापासून वाचण्याकरता
 निसर्गाने त्यांना अनेक देणग्या दिल्या
 आहेत. उदा. swallow tail या
 फुलपाखराची आळई अगदी पक्ष्याच्या
 विष्टेसारखी दिसते. बहुतांशी कोष हे
 तुटक्या फांद्या किंवा झाडांच्या खोडा
 प्रमाणे रंग घेतात व नकळत निसर्गात
 मिसळून जातात.

या माझ्या उडणाऱ्या कौटुंबियांपैकी आकाशात सत्ता गाजवतात ते इथले पक्षी...

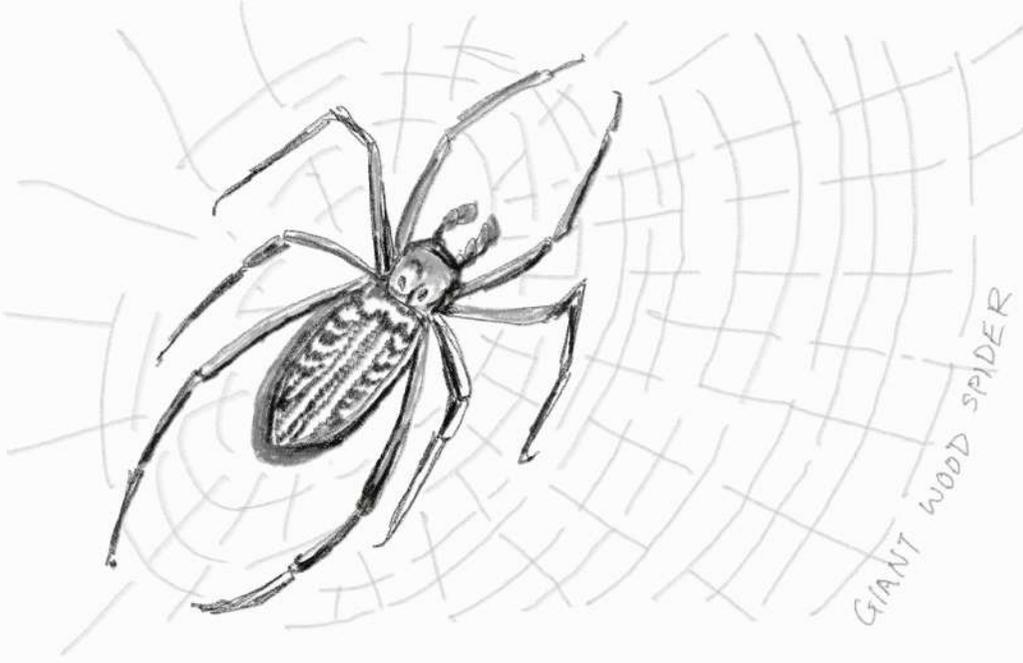
त्यांच्या येथे 294 वेगवेगळ्या प्रजाती आहेत. त्यात काही प्रजाती वर्षभर येथे राहतात तर काही केवळ हिवाळ्यातले पाहुणे म्हणून येतात. त्यांचे आकार, खाद्य, उडण्याची क्षमता आणि घरटी करण्याची पद्धत वेगवेगळ असते. सतत चिवचिवाट करणारे सातभाई, केकारव करणारे मोर, रानकोंबड्या, मैना, राघू, पोपट, निळाशार निलपंख, चार प्रकारचे किंगफिशर किंवा खंडया, लालबुड्या बुलबुल, हिवाळ्यात दिसणारा शिपाई बुलबुल, भक्ष्य आपटून आपटून खाणारा खाटीक, आवाजाच्या नकला करणारा कोतवाल, भारद्वाज, डोम कावळे, हॉर्न बिल म्हणजेच धनेश, पावसाच्या आगमनाची वार्ता देत 'पेरते व्हा' अशी हाक देणारा पावशा म्हणजेच hawk cuckoo किंवा brain fever bird, अंडपरजीवी असणारा किंवा इतरांच्या घरट्यात अंडी देणारा चातक (jacobins cuckoo) हे त्यातलेच काही. आकाश भरारी घेत शिकार करणारे गरुड अर्थात इंग्रजीत crested hawk eagle, serpent eagle, घारी (kites), आगळा वेगळा मधाची पोळी खाणारा honey buzzard, शिक्रा, अनेक प्रजातींची घुबडं इथे राहतात.

असाच एक माझा मेळघाटातला कुटुंबीय अगदी खास आहे.
त्याचं कोरकू नाव 'डुडा' मराठीत 'रान पिंगळा' आणि
इंग्रजीत forest owlet!

घुबड आणि पिंगळा तसे भाऊच पण घुबडं रात्री शिकार करतात, वावरतात तर पिंगळे दिवसा वावरतांना दिसतात. Jungle owlet, spotted owlet आणि हा रान पिंगळा काहीसे दिसायला सारखे. हा पहिल्यांदा 1872 मध्ये मध्यप्रदेशात आढळून आला आणि नंतर तब्बल 100 वर्षे हा भारतातून नामशेष झाल्याबद्दल संशोधकांचे मत होते. पण 1997 साली नंदुरबार जिल्ह्यात हा पक्षी पुन्हा सापडला. शोध घेतला असता मेळघाटात याचं वास्तव्य असल्याबाबत निश्चित झालं आणि या रान पिंगळ्याचा सखोल अभ्यास सुरू झाला. अंदाजे केवळ 250 पक्षी इतकीच लोकसंख्या असलेली ही प्रजाती critically endangered समजली जाते. या घुबडांचा आणि इतरही पक्ष्यांच्या आवाजावरून त्यांना ओळखता येतं.

विशेष आवाज नसलेले पण अत्यंत शांततेत आपला जीवनक्रम सुरू ठेवणारे अनेक छोटुकले प्राणी व कीटक या जंगलात वावरतात. त्यात सरपटणारे विषारी साप जसे नाग, घोणस, बिनविषारी धामण, हिरवागार गवत्या साप, अनेक प्रकारच्या पाली, घोरपड, रंग बदलणारे सरडे या मेळघाटात अभय संचार करतात. अनेक प्रजातींचे कोळी इथे सापडतात. त्यात पावसाळ्यानंतर सगळ्यात जास्त दिसतो किंवा खरंतर 'दिसते' ती पिवळे ठिपके अंगावर ल्यायलेली **Giant wood spider**. मिलनानंतर नराला खाऊन त्यातून मिळणाऱ्या प्रथिनांतून पिल्लांना जन्म देण्याची आश्चर्यकारक पद्धत बहुतांशी कोळ्यांमध्ये दिसते. अजूनही इथे अनेक नवीन प्रजाती शोधल्या जात आहेत आणि मानव जगताला त्या माहित होत आहेत. पावसाळ्याच्या सुरवातीला लालचुटुक वेलवेट सारखे मऊमऊ mites सर्वत्र दिसू लागतात. सागाच्या पानांचा मऊ भाग खाऊन केवळ सांगडा शिल्लक ठेवतो म्हणून skeletoniser नाव असलेला एक आणखी असाच सदस्य. बहुगुणी बहुउपयोगी आणि चिडल्या तर मात्र कुणालाही न ऐकणार्या तर्हेतर्हेच्या मधमाश्या, सामाजिक जीवनाचा धडा देणारी वाळवी आणि अनेक प्रकारच्या मुंग्या येथे राहतात!

नाले आटत आल्यावर मुख्यप्रवाहाच्या कडेला उथळ डोहांतून काही ठिकाणी बेडकांची अंडी दिसतात. चिकट, जेली सदृश्य पदार्थांमध्ये ती लपेटलेली असतात. ही पिल्ले बाहेर पडतात ते पोहण्यासाठी शेपटी आणि पाण्यामध्ये श्वसन करण्यासाठी कल्ले (gills) घेऊनच. मग मोठं होतांना त्यांची शेपटी गळून पडते. माझं घर पावसाळ्यात आणि हिवाळ्यात 'सुजलाम' असतं. त्यात पर्वतराजींतून वाहणारे असंख नाले आणि दुधाळ पांढरे शुभ्र धबधबे, नद्या, तलाव आणि उन्हाळ्यात मोजक्या ठिकाणी डोह असे विविध रूपातील पाणी या जलचारांचा अधिवास आहे. प्रवाहाच्या उलट प्रवास करत प्रजनन प्रक्रियेचा प्रवास पूर्ण करणारे काही मासे तुम्ही बघाल. अगदी शिताफीने धबधब्याच्या जोरातूनही ते प्रवाहाविरुद्ध उड्या मारत मार्गक्रमण करत असतात. पाण्यावर तरंगणाऱ्या पान-निवळ्या (water-beetles) पाणी प्रदूषणरहित असल्याची ग्वाही देत राहतात.

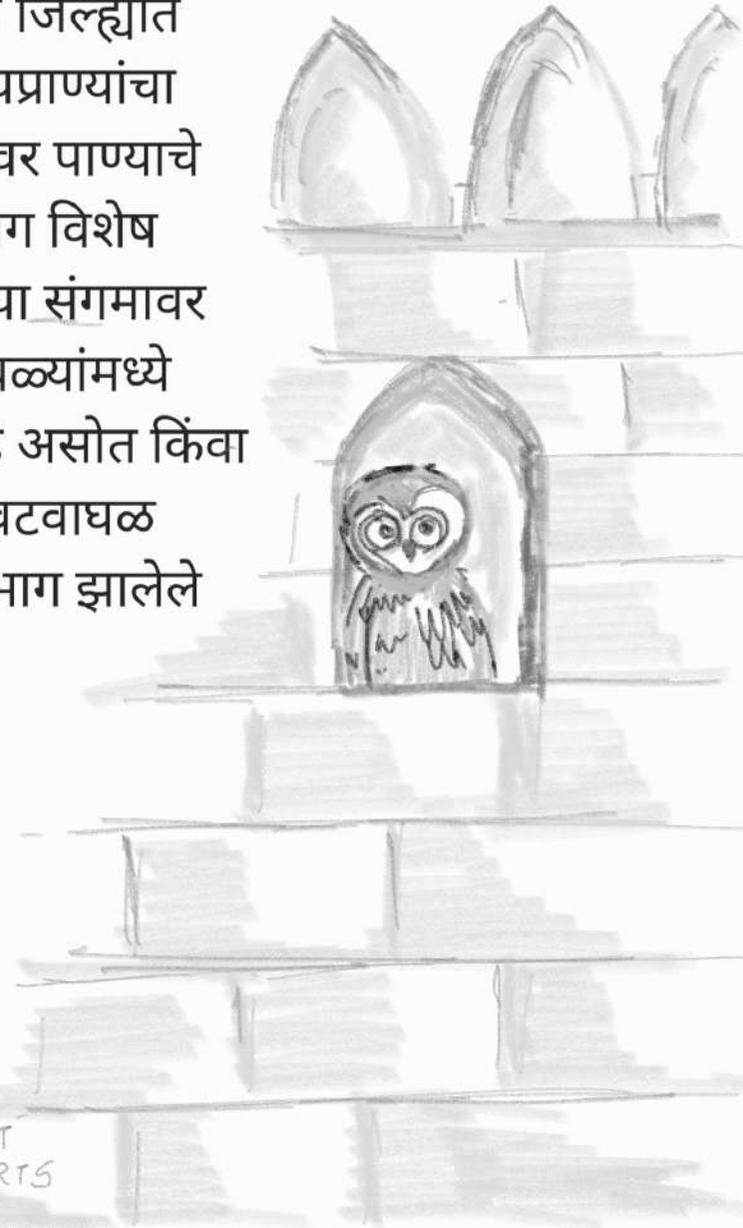

कोरकू, गोंड, निहाल या इथल्या **आदिवासी जमाती**.

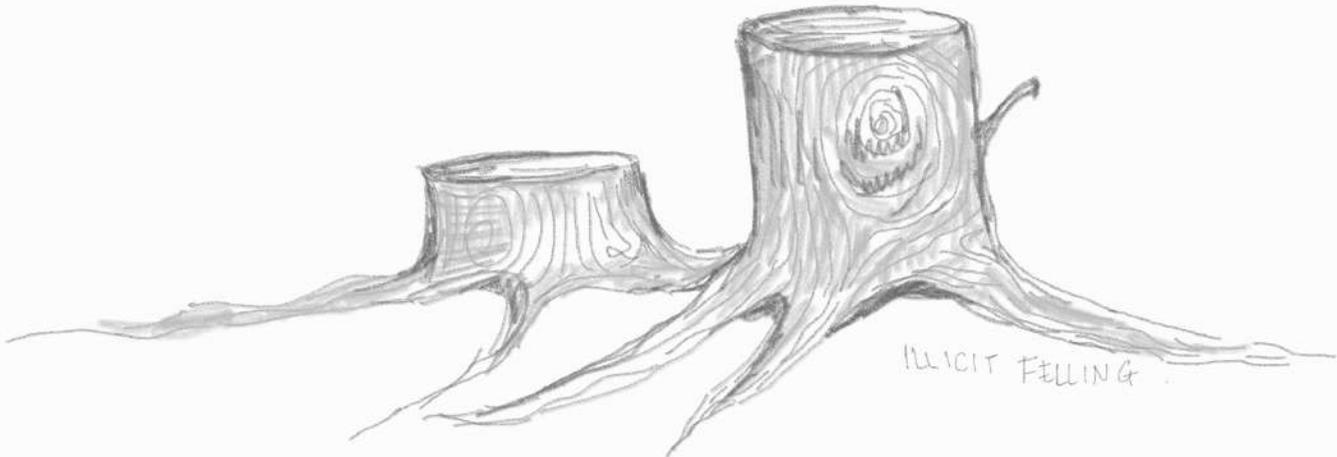
बलई, पारधी, राठ्या आणि गवळी हे देखील पिढ्यानपिढ्या या जंगलांतून राहत आहेत. वास्तविक निहाल जमातीचे लोक इथले मूळ रहिवासी. इमारती लाकडं काढण्यासाठी मजूर मिळावेत म्हणून इथल्या जंगलात इंग्रजांनी **कोरकू** गावं मुद्दाम वसवली,वाढवली. इथे गावशिवेला उभे नक्षीदार खांब तुम्ही पाहिले असतीलच, नसतील तर बघाच! त्यांना 'मुंडा' असे म्हणतात, मृतातम्यांच्या स्मृतीप्रित्यर्थ ते लावले जातात. ही कोरकू परंपरा! कोरकू ही इथली बोली भाषा आणि होळी हा इथला मुख्य सण. होळीचे पाच दिवस लोक पावा आणि ढोल वाजवत दिवस-रात्र नाचत असतात. एकूणच हे सगळे आदिवासी आणि त्यांची एकूण जीवनशैली निसर्गाशी मिळती-जुळती असे. ओरबडण्याची, हिसकावण्याची प्रवृत्ती त्यांची कधीच नव्हती. विपुल प्रमाणात असलेली नैसर्गिक संपत्ती जतन करत वापरायची कला त्यांना अवगत होती. आता लोकसंख्या वाढली, शेतीसाठी जमीन वाढवायची गरज भासू लागली. पाळीव जनावरे अतोनात वाढली आणि त्यांच्यासाठी लागणारा चाराही. काळ बदलला तशी इथली नवी पिढी हातात मोबाइल फोन आणि केसांचे लाल कोंबडे काढून फिरतांना दिसते. त्यांच्या गरजाही आता बदलत आहेत.

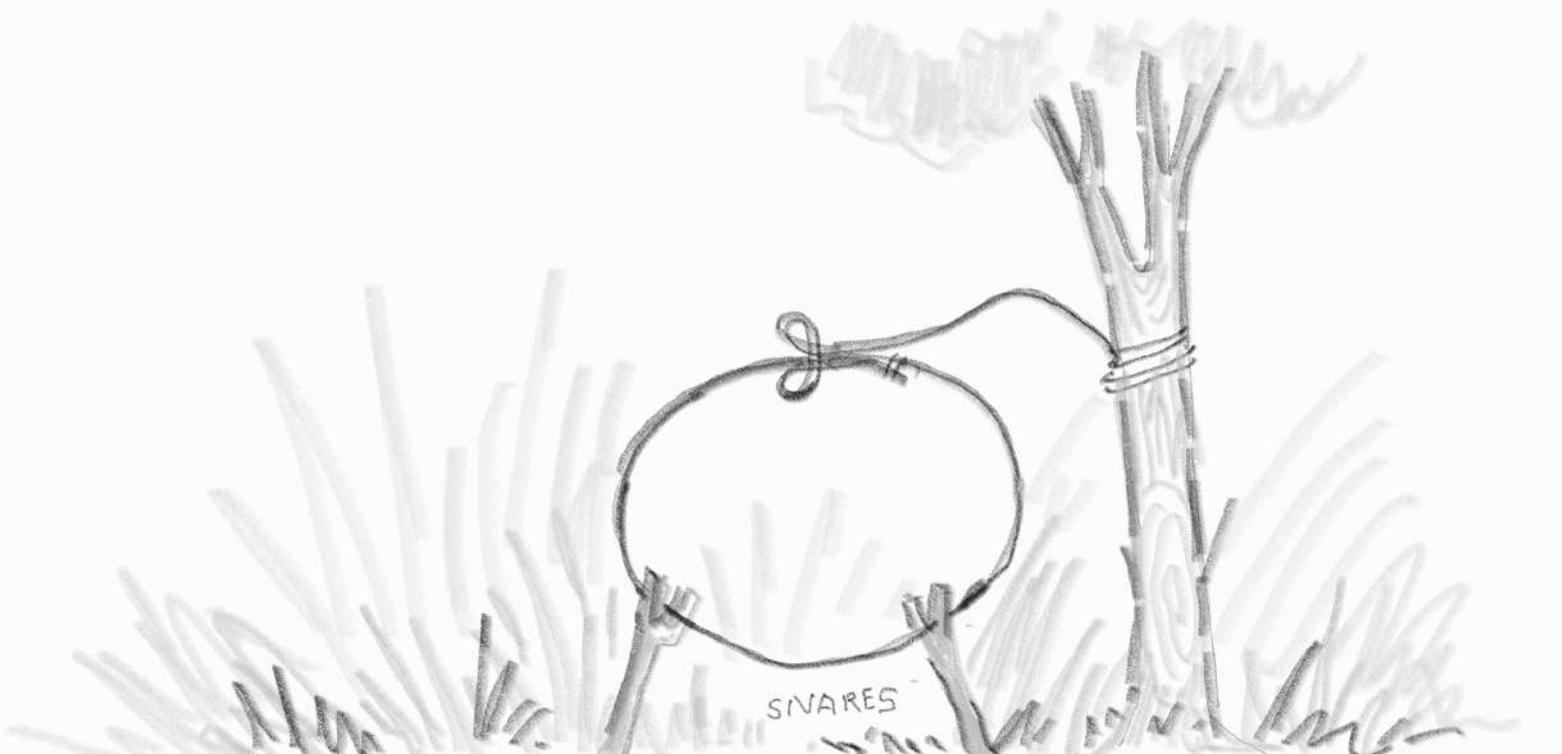
अश्या अनेक गमती-जमती आणि पदोपदी
निसर्गाची किमया आणि जिवसृष्टीची अब्दुत
रचना असलेल्या या माझ्या घरात मानवनिर्मित
काही भव्य इमारती उभ्या आहेत. त्यापैकी
बलाढ्य किल्ला गाविलगड चिखलदरा
पठारावर आहे. अनेक राजवटीनंतर शेवटी
ब्रिटिशांनी हा किल्ला सर केला. मध्य भारतातून
होणाऱ्या अनेक व्यापारी आणि सैनिकी
हलचालींचा हा साक्षीदार आहे. तसाच **नरनाळा**
हा दुसरा महत्वाचा किल्ला अकोला जिल्ह्यात
असून, आता मोठ्या प्रमाणावर वन्यप्राण्यांचा
अधिवास बनला आहे. या किल्ल्यांवर पाण्याचे
स्रोत असल्याने वन्यप्राण्यांना हा भाग विशेष
आवडतो. तापी आणि गडगा नदीच्या संगमावर
उभा **आमनेर** हा तिसरा किल्ला. देवळ्यांमध्ये
राखवालदारांसारखी राहणारी घुबडं असोत किंवा
उंच छतांना झुंबरांऐवजी टांगलेली वटवाघळ
असोत, हे किल्ले आता निसर्गाचा भाग झालेले
आहेत.

माझ्या या आशा अद्भुत सुंदर घरावर मात्र **सतत टांगती तलवार** आहे. तुमच्या पूर्वजांच्या चौसोपी वाड्याचा आता शहरात फ्लॅट झाला. घराचं ऐसपैस अंगण आता केवळ नाममात्र उरलं. माझ्याही घरावर हीच वेळ आली. एकसंध निबिड अरण्य आता केवळ काही भागात शिल्लक आहे. पूर्वी चारसहा घरं असलेल्या वसाहतींची आता मोठमोठी गावं झाली आहेत. माणसाची संख्या वाढतीये आणि त्यांचं पोट भरायला लागणारी शेतजमीनही. त्यापायी आम्ही बेघर होत आहोत. पूर्वी नासधूस करण्याची प्रवृत्ती माणसात नव्हती. लागतील तेवढीच साधनं जंगलांतून घेतली जात असत. आता माणसाच्या गरजा वाढल्या. जंगलातील साधनांचा मोठा प्रमाणावर व्यापार सुरू झाला आणि काही अक्षरशः '**सोन्याची अंडी देणारी ही कोंबडी**' माणसाने कापायला सुरवात केली. शेतीसाठी अतिक्रमण अद्यापही सुरूच आहे. झाडांची आल्या दिवशी बेकायदेशीर तोड होत आहे. तेंदू पत्ता, आवळे, जांभळं, मध, बांबू, औषधी वनस्पती हे आणि असे अनेक '**जंगल प्रॉडक्ट्स**' आमच्या पोटाला चिमटा आणि आमच्या घराला भोकं पाडून काढले जात आहेत.

सगळ्यात क्रूर आहे ते आमची शिकार करणे आणि आमच्या घराला जाळणे. अनेक अंधश्रद्धांना बळी पडून लोक आमचे भाग जसे कातडी, मिश्या, सुळे, नखे, केस, खवले यांच्यासाठी शिकार करतात. त्याची तस्करी देखील आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत होते. मांस खाण्यासाठी देखील घोरपड, तितर, हरणं, रानडुक्कर वगैरे मारले जातात. काही वेळा गाय-म्हैस किंवा बैलाची वाघ किंवा बिबट्याने शिकार केल्यास केवळ सूडभावनेतून लोक त्यावर विष घालतात. विजेची तार वापरून, सापळे रचून, हत्यारं वापरून, उन्हाळ्यात पणावठ्यांत विष कालवून आम्हाला मारतात. पाळीव जनावरांची संख्या वाढत आता इतकी झाली आहे की तृणभक्षी प्राण्यांसाठी आवश्यक गवत ते संपवून टाकतात. त्याच बरोबर निसर्गाचा समतोल ढासळतो. उत्तम गवत चराईसाठी मिळावे या गैरसमजातून शेकडो हेक्टर जंगलं जाळली जातात. उन्हाळ्यात जेव्हा संपूर्ण जंगल सुकलेलं असतं तेव्हा धुमसणाऱ्या त्या अग्निमध्ये आम्ही होरपळून निघतो, लहान लहान पिले, पक्ष्यांची घरटी, सरपटणारे प्राणी आणि नव्याने रुजलेली रोपे यात नष्ट होतात. तुमच्या वाहनांसाठी गुळगुळीत नेटके रस्ते आमच्यासाठी मात्र अपघातांची मांदियाळी असते.

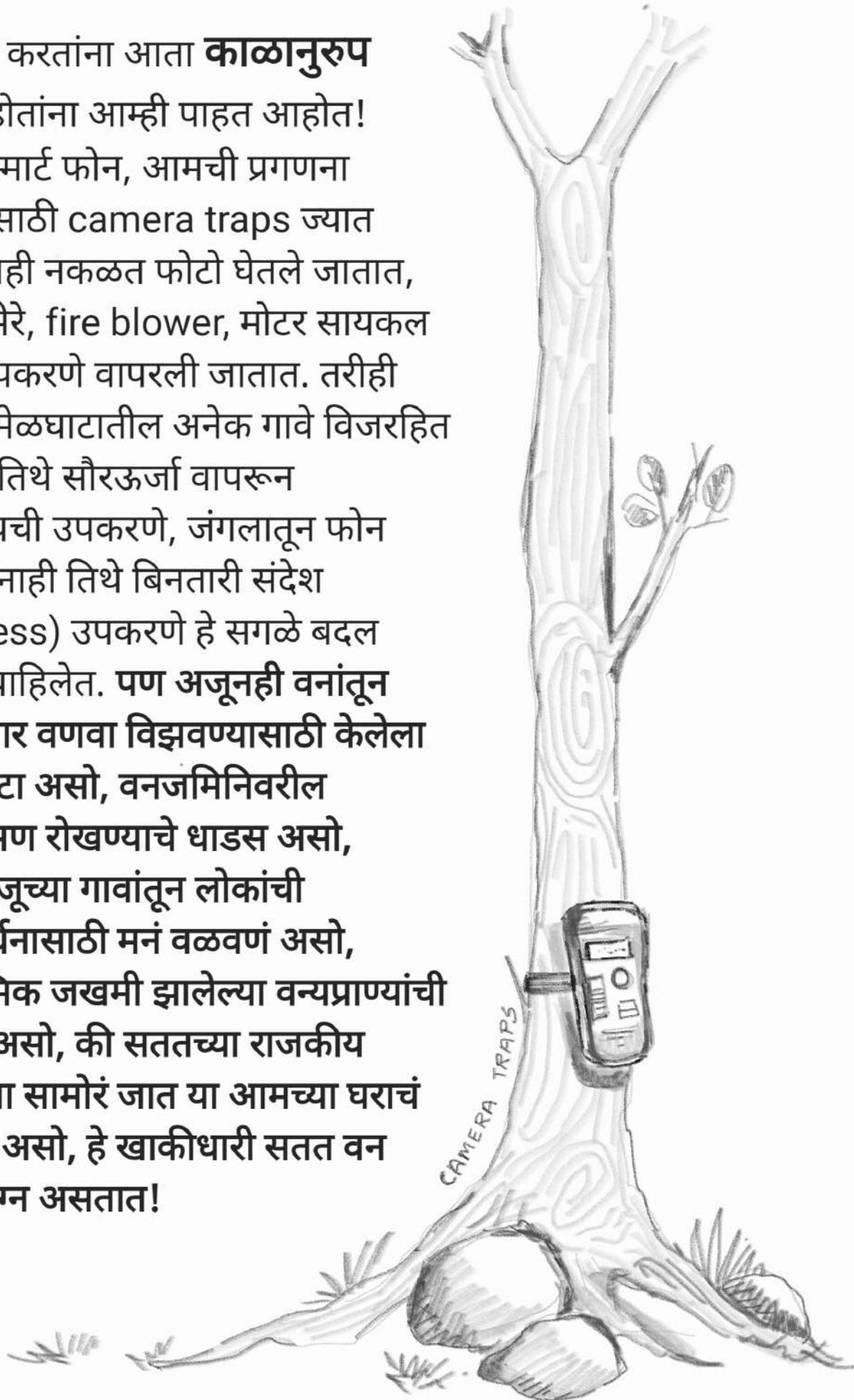

यातून आम्हाला वाचवण्याचा आटोकाट प्रयत्न करत असतात ते या **वनांचे शिलेदार...**

इथले वनरक्षक आणि संरक्षक! आम्ही पाहतो, ते दिवस रात्र आपापल्या कार्यक्षेत्रात सजग असतात. त्यात महिला आणि पुरुष तितकेच निगुतीने काम करतात. **एक वनरक्षक तब्बल आठवड्याला कमीतकमी 30km पायदळ गस्त करतो.** दूर जंगलात असलेल्या वनसंरक्षक कुटी मध्ये तर कधी मचाणावर जंगलात मुक्काम करतो. हा वन कर्मचारी आमचे संरक्षण करतो, उन्हाळ्यात विषबाधा होऊ नये म्हणून पाणवठे तपासतो. पावसाळ्यात पुरात जनावरांना धोका नसल्याची खात्री करतो. **शिकारी, झाडतोड करणारे, जंगलात विनापरवाना घुसखोर, यांना अटक करतो.** जंगलातल्या जमिनीची धूप होऊ नये आणि आजूबाजूच्या गावांतून रोजगार निर्माण व्हावा म्हणून जल-मृद संधारणाची, रोजगार हमीची कामे करतो, ज्या ठिकाणी शास्त्रोक्त पद्धतीने इमारती आणि जळाऊ लाकडे तोडली जातात तिथे योग्य तोड करून नवी रोपवने लावतो, त्यांना वाढवतो, जगवतो. कुरण जतन करतो, गवताचं बीज गोळा करतो, ते पसरवतो, पावसाळ्यापूर्वी गावातील जनावरांचे लसीकरण होईल असे बघतो, इ. इ. अनेक कामे हे **खाकिधारी** करतांना आम्ही पाहतो.

ही कामे करतांना आता **काळानुरूप बदल** होतांना आम्ही पाहत आहोत! GPS, स्मार्ट फोन, आमची प्रगणना करण्यासाठी camera traps ज्यात आमच्याही नकळत फोटो घेतले जातात, ड्रोन कॅमेरे, fire blower, मोटर सायकल अशी उपकरणे वापरली जातात. तरीही अद्याप मेळघाटातील अनेक गावे विजरहित आहेत, तिथे सौरऊर्जा वापरून चालवायची उपकरणे, जंगलातून फोन नेटवर्क नाही तिथे बिनतारी संदेश (wireless) उपकरणे हे सगळे बदल आम्ही पाहिलेत. पण अजूनही वनांतून भडकणार वणवा विझवण्यासाठी केलेला आटापिटा असो, वनजमिनिवरील अतिक्रमण रोखण्याचे धाडस असो, आजूबाजूच्या गावांतून लोकांची वनसंवर्धनासाठी मनं वळवणं असो, आकस्मिक जखमी झालेल्या वन्यप्राण्यांची शुश्रुषा असो, की सततच्या राजकीय दबावाला सामोरं जात या आमच्या घराचं संरक्षण असो, हे खाकीधारी सतत वन सेवेत मग्न असतात!

पण एकटा दुकटा वन कर्मचारी काय करणार? त्याला गावाची, वनांवर अवलंबून लोकांची साथ हवी. गाभा क्षेत्रात गावांना **ऐच्छिक पुनर्वसनाचा** विकल्प मिळतो.

शासन प्रत्येक कुटुंबाला नगद रक्कम (10 लक्ष) व शेतजमीन (चार पट), घर (दुप्पट किंमत) अदा करत शहरीभागालगत पुनर्वसन करते. त्यातून मुलांना पुढील शिक्षण, पक्के रस्ते, घरं, रोजगार, आरोग्यसेवा इ. मिळणे सोपे जाते. या बाबत समाजात अनेक विचारप्रवाह असले तरी **मला विचाराल तर पुनर्वसन 'win-win' विकल्प आहे असेच मी म्हणीन!** मेळघाटात पुनर्वसित गावांतून आता उत्तम अधिवास निर्माण झाला आहे. ज्या ठिकाणी पूर्वी शेती होती तिथे उत्तम कुरणं, त्यात बागडणारी हरणं, गव्यांचे कळप, असंख्य वावरत आहेत! **तुमच्यापैकी अनेकांचे पूर्वज शेती करत असतील, तेही कधीतरी शहरात स्थलांतरीत झालेच ना? तसाच काहीसा हा प्रकार मला वटतो.** अकोट पासून पुढे धारगड, केलपाणी, बोरी, नागरतास, तर चिखलदाऱ्याजवळ वैराट, चुर्णी, पस्तलई, डोलार, पिली सारखी अनेक गावं हळूहळू गेली 20 वर्षे बाहेर जात आहेत. त्यातील बरीचशी आता नवीन ठिकाणी पूर्णपणे आनंदात नांदत आहेत आणि त्यांनी सोडलेल्या जंगलांवर आम्ही!

मेळघाटातील जंगलांच्या बफर क्षेत्रातील गावांतून **वनविकास समित्या** स्थापन केलेल्या आहेत. त्यातून वनावरील भार कमी व्हावा म्हणून LPG वाटप, पर्यायी रोजगार जसे शिलाई केंद्र, कौशल्य विकास जसे इलेक्ट्रिशियन, वाहनचालक, नर्स, हॉटेल मॅनेजमेंट यांचे मोफत प्रशिक्षण दिले जाते. शाळेतील मुलांमध्ये जागरूकता आणण्यासाठी विविध स्पर्धा, निसर्ग शाळा, जंगल वाचन असे कार्यक्रम केले जातात. चराई नियंत्रण होण्यासाठी चक्राकार पद्धतीने नियोजन, गवत कापून नेण्यासाठी कुरण विकास, असे पर्याय उपलब्ध करून दिले जातात. सामूहिक वनहक्क क्षेत्राची उपज क्षमता वाढवणे, फळझाडे लागवड, मोहा पासून विविध प्रकारचे प्रॉडक्ट तयार करणे, इ उपक्रम घेतले जातात. **मनुष्य आणि वन्यप्राणी यांचा संघर्ष रोखण्यासाठी** शेताला सोलर कुंपण, गावांमध्ये प्राणी येऊ नयेत म्हणून पाणवठे, जनजागृती, असे अनेक कार्यक्रम केले जातात. वनपर्यटन किंवा निसर्ग पर्यटन हा त्यातलाच एक भाग.

SEEDLINGS READY FOR PLANTATION .

इथे वर्षभर अनेक **पर्यटक** भेट देतात.
जसे तुम्हीही आलात. चिखलदरा हे
विदर्भातील प्रसिद्ध आणि एकमेव,
सगळ्यात उंच गिरीस्थळ! मेळघाट व्याघ्र
प्रकल्पामध्ये **सेमाडोह, कोलखास,
नरनाळा, हरीसाल, खानापूर, वसाली,
आमझरी** येथे पर्यटन संकुल आहेत. तसेच
इथल्या अनेक ब्रिटिशकालीन
वनविश्रामगृहातही पर्यटकांना राहण्याची
सुविधा आहे. आसपास जंगल सफारी
देखील उपलब्ध आहे. आणि खरं सांगू
का? आम्हालाही चांगला पर्यटक नक्कीच
आवडतो! **चांगला पर्यटक** म्हणजे जो
माझ्या या सुंदर घरात कचरा टाकत नाही,
जोराने गाणी लावून मद्य पिऊन झिंगत
नाही, पावसाळ्यात पाण्यात उतरून
धिगाणा घालत नाही आणि मला व माझ्या
कुटुंबियांना कुठल्याही प्रकारचा त्रास न
देता निसर्गाचा शांतपणे आनंद घेतो! बुद्ध
पौर्णिमेला मचाणावर बसून आमच्या
गणनेत सामील होतो आणि बुडणाऱ्या
सूर्याला मौनाचं अर्ध्य देतो! जो इथली हवा
आणि हिरवाई, निसर्गाच्या चमत्कारांचं
रसग्रहण करतो... थोडं जास्त काव्यात्मक
झालं ना!

तर मुद्दा असा, की पर्यटनातून स्थानिक लोकांना रोजगार उपलब्ध होतो. तुम्ही इथे येतांना पैसे भरून पावती घेतली असेलच, (मनात थोडी हळहळ पण व्यक्त केली असेल!) हे जे पैसे तुम्ही भरले आहेत ते इथल्याच ठिकाणी काही आमचा अधिवास सुधारण्यासाठी जसे पाणवठे तयार करण्यासाठी, इ खर्च केले जातात. काही इथल्याच लोकांसाठी कौशल्य विकास कार्यक्रम राबवण्यास खर्च होतात. तुम्ही इथे होम-स्टे मध्ये राहता, जेवता, वस्तू खरेदी करता, जिप्सी मध्ये बसून सफारी करता, गाईडला सुद्धा फी देता, त्यातून इथल्या अर्थव्यवस्थेत पैसा फिरतो. जंगल आणि वन्यप्राणी वाचवले तरच पर्यटक येतील, तरच उद्योग चालतील, हे जेव्हा माणसाला समजतं तेव्हा इथला माणूस माझं आणि माझ्या घराचं अर्थात या जंगलाचं संरक्षण करतो! सफारी करणारे, ट्रेकिंग करणारे पर्यटक असतील तर अवैध कृत्य करणाऱ्यांवर अधिक डोळे आणि कान नजर ठेवून असतात. शिकारी इकडे फिरकत नाहीत! अश्या पद्धतीने जबाबदार पर्यटनामुळे वनसंवर्धनासाठी हातभार लागतो...

चला तर मग मित्रांनो, आंब्याची थंडगार सावली आता मला खुणावतीये... वामकुक्षीची वेळ झाली! मी बोललो ते लक्षात ठेवाल अशी अपेक्षा करतो... या वनांचा मनमुराद आनंद लुटा आणि पुन्हा या... नवीन गोष्टी जाणून घायला! आता ही सैर इथेच संपवतो!

धन्यवाद

